

श्री संत सावता माळी यांचे अध्यात्मिक लोकशाहीतील वेगळेपण

S. T. Patil
HOD, Dept. of Marathi,
M.H.M.Arts And Commerce College, Modnimbi Dis.Solapur

ABSTRACT:- तेराच्या शतकातील थोर संत. अनेक संतांच्या पदस्पर्शाने पावन -नालेल्या महाराष्ट्र भूमीला आपण संताची भूमी म्हणून संबोधतो. अनेक संतांनी या मातीत जन्म घेतला $₹100$ जीवनकार्य पूर्ण केले. म्हणून संत साहित्याच्या दृष्टीकोनातून महाराष्ट्राला एक आगळे वेगळे परंतु मानाचे स्थान प्राप्त -नाले आहे. संत एकनाथ, संत नामदेव, संत तुकाराम, संत -नानेश्वर अशा संतांनी कार्ये वेगळी पण त्या कार्यातील ज्यांचे कार्य सर्वांगेक्षा वेगळे पण $₹100$ जीवनकार्य $₹100$ 'चकाकता हिरा' म्हणजेच 'संत शिरोमणी श्री सावता माळी महाराज' शके 1172 मध्ये सावता महाराज पृथ्वीतलावर अवतरले. एक सामान्य शेतकीरीसुधा भक्तीच्या जोरावर सामान्यातील असामान्य असा संतश्रेष्ठ बनलो याचे ज्यवळत उदाहरण म्हणजेच संत सावता महाराज.

प्रस्तावना :-

बहुजन समाजाला खरा भक्तीमार्ग कठावा म्हणून संतांनी मराठी भाषेतून अभंगाद्वारे $₹100$ जीवनकेले. त्यामुळे बहुजन समाजातील लोकांनाही प्रेरणा मिळाली आणि त्यातून चोयामेळा, कर्ममेळा, नरहरी सोनार, गोरा कुंभार, सेना न्हावी यासारखे ग्रामीण परिसरात आपले व्यवसाय संभाळणारे संतकवी निर्माण -नाले. बहुजन समाजातून निर्माण - $₹100$ संतकवी म्हणजे -नानेश्वरांनी भक्तीच्याद्वारे क्रांती करण्याचा जो प्रयत्न केला होता त्याचेच हे फलित होय.

सामान्य स्तरातून आलेल्या संतकवीमध्ये एक आगळे वेगळे स्वतंत्र व्यक्तीमत्व म्हणजेच संत सावता माळी होय. आपला शेतीचा व्यवसाय करताना त्या व्यवसायातूनच भक्तीमार्गाची उपासना करून परमेश्वरचा साक्षात्कार त्यांनी करून घेतला म्हणून अशा एका संत कवीची दखल मराठी वाड्यमार्गाच्या इतिहासामध्ये अभ्यास करणा-यांनी जरी घेतली असली तरी ती त्रोटकपणे घेतलेली आहे. म्हणून मी या शोधनिंधातून त्यांच्या कार्याचा अल्पसा परिचय करून देण्याचा प्रयत्न करणार आहे. आळंदीला आपण देवाची आळंदी म्हणतो तर पंढरपूरला संतांची मांदियाळी म्हणतो. अशा अनेक संतांनी या महाराष्ट्राच्याभूमीत जन्म घेतला व आपले जीवनकार्य पूर्ण केले म्हणूनच संत साहित्याच्या दृष्टीकोनातून महाराष्ट्राला एक मानाचे स्थान प्राप्त - $₹100$.

विडुलाचे निस्सिम भक्त म्हणून सावता महाराजांकडे पाहिले जाते. माळ्याच्या कुटूंबात जन्म घेतला असल्यामुळे आणि अवघ्या जातीस अभिमान असल्यामुळे केवळ लोककल्याणाकरिता समाजाच्या हिताकरिता त्यांनी पारंपारिक शेतीचा व्यवसाय सिवकारलेला होता.

संत सावता महाराजांचा जीवनपट -

दैवू माळी हे महाराजांचे आजोबा म्हणजे वडिलांचे वडील. जातीने ते हिंदू धर्मातील माळी या समाजाचे होते. ते स्वतः पंढरीचे वारकरी होते. दैवू माळी यांना परसोबा आणि डॉगरोबा असे दोन मुत्तो होते. दैवू माळी प्रत्येक एकादशीला संत मंडळीसह पंढरपूरला जात असत. स्वतःचे माळी काम करून विडुलाचे भजन कीर्तन करीत. डॉगरोबा भक्त भाविकांबरोवर यात्रेला म्हणून जो गेला तो परत आलाच नाही. परसोबांना नित्येनमाने पंढरीला जाण्याची आवड निर्माण -नाली. पंचक्रोशीतीलच सदू माळी यांच्या मुलीशी नांगिताबाई हिच्याशी परसोबांचा विवाह -नाला. नांगिताबाईला पुत्ररत्न -नाले तेच सावता महाराज होय.

मिरज संस्थानात पुर्वी 'ओरे' किंवा ' $₹100$ ' या नावाचे एक खेडे होते. हे गाव जुन्या काळी सोलापूर जिल्ह्यात होते. हेच महाराजाचे मुळ गाव. दैवू माळी औस्याहून निघाले व पंढरपूर जवळच्या 'अरण' या गावी येऊन तेथेच स्थायिक -नाले. अरण या गावी पुर्वी अरण्य माजले होते. कालांतराने पाण्याचा आश्रय पाढून अनेक लोक तेथे वस्तीला आले. 'अरण्य' या नावाचे त्यांनी 'अरण' $₹100$ -नाले. अरण हे गाव माढा तालुक्यात येते.

अरण या गावी शके ११७२ (इ. स. १२५०) मध्ये नांगिताबाई यांच्या पोटी महाराजांचा जन्म -नाला. विडुलाच्या आपल्याला पुत्र लाभ -नाला अशी नांगिताबाईची श्रद्धा होती. परसोबा आणि नांगिताबाई यादांपत्याने आपल्या मुलाचे नाव $₹100$ $₹100$ $₹100$ (किंवा संवत्सर) यापासून सावता द्व्या शब्दाचे मूळ शोधता येते. ' $₹100$ ' हे कालगणणेचे माध्यम या काळात प्रचारात होते. संवत् या संस्कृत नावाचे लोकभाषेतील प्रचाररूप, उच्चा, $₹100$ $₹100$ $₹100$ $₹100$ $₹100$ -नाले असावे असे अभ्यासक मत मोडतात.

' $₹100$ ' या नावाची आणखी एक व्युत्पत्ती संभवते. ' $₹100$ ' म्हणजे 'सभ्य' किंवा 'सज्जन' ' $₹100$ ' या भाववाचक प्रत्ययाचा अर्थ पण असा आहे. सभ्यता म्हणजे सभ्यपणा किंवा सज्जनपणा. सावता माळ्याच्या घरात वाडवडीलांपासून विडुलभक्ती नांदत होती. या भक्तीमय वातावरणात ते लहानाचे मोठे -नाले. दगडाचे टाळ करून मित्रांच्या सोबत कीर्तन करीत. हे »किंवा नवल वाटे. त्यांचे शिक्षण बेताचेच -नाले. महाराष्ट्रात माळी समाजाचे वारा पोटभेद आहेत. त्यापैकी 'पुर्वी' किंवा 'पुर्वी' $₹100$ $₹100$ $₹100$ $₹100$ 'पुर्वी' या संस्कृत शब्दापासून (फुलांची माळ) $₹100$ $₹100$

अरणजवल्लच्या ‘३॥१॥’ या गावचे ‘भानवसे रुपमाळी’ हे घराणे नावाजलेले आणि संपत्र होते. त्या घरातील मुलगी ‘जानाई’ हिच्यासी सांवतांचा विवाह नाला. यथावकाश या दांपत्यास एक मुलगा विडुल व एक मुलगी नागाताई नाली. सावता महाराजाचे आई बडील आषाढ वद्य चतुर्दशीला या उभयंतानी देह ठेवला. जनाई आणि सावतोबा त्याबेळी मळव्यात होते. ही शोकवार्ता समजताच ते घरी आले आणि उत्तरक्रिया त्यांनी यथासांग पार पाडली. त्यांचे कृपाभृत हरपले. मुलगा विडुल हाही अकाली कालवश नाला. नागाताईकडून पुढचा वंश आजतागायत्र चाल आहे असे सांगण्यात येते. पण ठेस असा परावा उपलब्ध नाही.

आणि सावता महाराज यांनी संजीवन समाधी घेतली. त्याचे वर्णन ते पुढील अभंगात करतात.

बारा शते, सतरा शालिवाहन। मन्मथ नामक संवत्सर कृष्ट ग्रीष्म। कृष्ण आषाढ चतुर्दशी।

आला उदयासी सहस्रकर सावता पांडुरंग स्वरूपी मीनला देह सर्मार्पिला जयाचा त्यासी ॥१॥

आषाढ वड्य चतुर्दशी, शके (दि. १२ जूले १२९५) या दिवशी अरण मुक्कामी सावता महाराज अनंतात विलीन -०८८४ † A.D. 1250 Y.C. 1295 + A.D. १२५० Y.C. १२९५ जीवन त्यागी कंठले.

अरण गावचे भौगोलिक स्थान -

महाराष्ट्र राज्यातील सोलापूर जिल्हा महाराष्ट्र पठारावर आहे. पंढरपूर-मंगळवेढा-^{२०१०} अरण इ. स्थानानुसंधानाची भूमी म्हणून सोलापूर जिल्ह्याचे महत्त्व आहे. या जिल्ह्यातील माठा या तालुक्याच्या गावापासून नैऋत्य दिशेला सतरा कि. मी. अंतरावर अरण हे गाव आहे. पुणे सोलापूर या राज्य स्तरावर हे गाव येते. बसने हडपसर-लोणी (काळभोर) यवत-^{२०१०} भिंगवण-^{२०१०} भुर्णी-अरण असा मार्ग आहे. रेल्वेने पुणे-^{२०१०} केडाव-^{२०१०} भिंगवण-^{२०१०} कुरुद्वाडी असा मार्ग आहे. प्रथम कुरुद्वाडीला उत्तरावे लागते. कुरुद्वाडीनुन पंढरपूर-सांगोला या मार्गाने मोर्डनिंब रेल्वे स्टेशनवर उत्तरावे लागते. तेथन तीन कि. मी. अंतरावर उत्तर पश्चिमेस बसने अरण येथे जाता येते.

अरण या गावच्या दक्षिणेस श्रीक्षेत्र पंढरपूर आहे. पश्चिमेला श्रीक्षेत्र शिंबर शिंगणापूर आहे. ईशान्येला भगवंतांची बार्शा आहे. आनेय दिशेला सोलापूर आहे. सोलापूरच्या पश्चिमेस ६५ कि.मी. अंतरागव व पण्याच्या प॑र्वेस १८० कि. मी. अंतरागव हे एक छोटेसे सहा सात हजार लोकसंख्या असेलेले खेडेगाव आहे.

अरण गावचे महत्त्व -

अरण हे गाव मोठांनिबासून जवळच आहे. सडक सोडून अरणच्या दिशेने आपण जाऊ लागलो की, लांबूनच संत सावता महाराज मंदिराचा कळस दिसतो. मंदिराच्या

मंदिराच्या प्रवेशद्वाराजवळच सावता महाराजाची विहीर आहे. विहीर मोठी आहे. वर्तुळाकार दगडी कठड्यांचे चुन्यातले पक्के बांधकाम केलेले आहे. विहीरीला तीन चार रहाट आहेत. विहीरीच्या ताळास्थानी स्वच्छ पाण्याचे जीवंत नरे आहेत. पाणी विहीरीच्या दोन टोकांसाठी दोन मोठे वृक्ष आहेत. पाणी शेंद्राण्या माणसाला या वृक्षांची सावली अनायेस मिळते.

१०८. नाडा, विहीर, दोरी | अवधी व्यापीली पंढरी ।

अशा शब्दात स्वतः सावतोबांनी आपल्या विहीरीचे वर्णन केले आहे. आम्हा हाती मोट, नाढा। पाणी जाते ~~पूळ~~नाडा।। या त्यांच्या वर्णनाचा संबंधही याच विहीरीशी आहे. विहीरीजवळच त्यांनी मठ फलविला होता. त्यांच्या पावन स्पर्शने ही विहीर पवित्र -~~पूळ~~ + ~~पूळ~~

सावता महाराजांचे निवासस्थान मंदिरापासून अर्धा फलंगावर अरणगावच्या मध्यभागी व भरवस्तीत होते. हे घर चंद्रमोळीचे असावे. आजही ती वास्तु भग्नावस्थेत तग धरून आहे. मंदीराला लागूनच सावता महाराजांनी त्यांच्या मल्हा फलविला, पिकविला होता.

चंदन उटीचे महात्मा -

पंडरपूरच्या पांडुरंगास ग्रीस्मक्त्रुत ज्याप्रमाणे चंदन उटी होते. तशी पांडुरंगाचा भक्त संत सावता माळी यांना चंदन उटी व्हावी या उद्देशाने गेली सुमारे २०० वर्षापासुन ह. भ. प. वासकर महाराजांचे शिष्य सांप्रदायामार्फत ही चंदन उटी यात्रा संपन्न होते. ह. भ. प. वासकर महाराजांच्या शिष्य व गणांचा यात्रेच्या काळात चैत्र वद्य १० ते चैत्र वद्य १२ असा तीन दिवस हा सोहळा असतो. चैत्र वद्य १२ या दिवशी दुपारी २ ते ४ यावेळेत अभंगाच्या तालावर सहाशेवर चंदनाचे खोद घासून गांध तयार केला जातो व तयार केलेला गांध श्री संत शिरोमणी सावत० महाराजांच्या व समाधीमाणे कर कटेवर ठेवून उभ्या असलेल्या श्री पांडुरंगाच्या मुर्तीला सर्वांगाला मोळ०[३] कोशलत्यपुर्ण रितीने लावला जातो. ही यात्रा पुर्वी फार मोठ्या प्रमाणात भरत होती. आताही भरत आहे. भविष्यातीली या चंदन उटी यात्रेचे स्वरूप मोठे होईल.

‘श्रीफळयात्रा’ कालायात्रा -

ही यात्रा संत सावता महाराजांच्या पुण्यतिथीनिमित्त भरते. जगद्गृह संत तुकाराम महाराजांच्या वंशजामाफत श्री सावता महाराजांच्या मंदिरात अरण येथे तीन दिवस नाम संकीर्तन होत असे व दीहंडी श्रीफळ हंडी फोडण्याचा कार्यक्रम होत असे. थोर ह. भ. प. सोपानकाका देहकर यांनी पुण्यतिथी उत्सवानिमित्त अरण येथे सात दिवस नाम संकीर्तन सोहळ्याची परंपरा चालू केली. सध्या हा नाम संकीर्तन सप्ताह ह. भ. प. गुरु - नानेश्वर माऊली महाराज देहकर व ह. भ. प. गुरु बापुसो महाराज देहकर या सोपानकाका देहकर यांच्या सुपुत्रांच्या देखरेखीखाली चालू आहे. सात दिवस देहकर माऊलीचे स्थायाण व स्वतः: नानेश्वर माऊली देहकर येथे नाम संकीर्तनासाठी सहभागी होत असतात.

संत शिरोमणी सावता महाराज समाधी मंदीरासमोर असणा-या दगडी पारावरील लिंबाच्या -नाडाला श्रीफळ हंडी बांधती जाते. श्रीफळ हंडी फोडण्याचा मान परपरेने संत तुकाराम महाराजाचे वंशांत सोपानकाका देहुकर यांच्या घराण्यात आहे. हा सोहळा पाहण्यासाठी महाराष्ट्राच्या कानाकोप-यातून लोक येतात. या कालायाव्रेता अनेक वर्षांची परंपरा आहे. दहीहंडीला पाच सात हजार नारळ वडिले जातात. त्याची हंडी फोडली जाते व लोक प्रसाद घेतात.

‘श्रीफल हंडीच्या दुस-या दिवशी सावता महाराजांच्या पालखीची ग्रामप्रदक्षिणा होते. जागोजाग भारुडाचे कार्यक्रम असतात. त्यामुळे भाविकांचे मनोरंजन तर होतेच पण त्याचवरोबरै पैकीधोन व प्रबोधन होते. या काला उत्सवातील पंठरपुरहून येणा-या पांडुरंगाच्या पालखीचे अरणमध्ये जंगी स्वागत करण्यात येते. संपूर्ण गाव पालखीच्या स्वागताला स००० + १००० -नानोबा, तुकाराम सावता महाराजांच्या जयघोषात पालखी मंदीरात आणली जाते. या पालखीच्या स्वागतावितकाचा निरोप समारंभसुद्धा मोठ्या श्रद्धायुक्त भावावेने होते. गावाच्या बाहेरपर्यंत हजारो भाविक व ग्रामस्थ परतप्याने कालायांत्री सांगता होते. यात्रा कालावधीत आनंदाचे सर्वत्र वातावरण असते. आज अरण हे तिर्थक्षेत्र म्हणून मान्यता पावले आहे. वर्ग अ मध्ये त्याचा समावेश ०१०० आहे. म्हणूनच अरण गावचे महत्त्व वाढत चालले नि ०१००

अध्यात्मिक लोकशाही म्हणजे काय ? -

अध्यात्माच्या क्षेत्रत प्रत्येक व्यक्तीस व तिच्या विकासास वाव राहिल्याने महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनात एका नव्या अध्यात्मिक व धर्मांगठ लोकशाहीचा जन्म -^{४०३} या अध्यात्मिक लोकशाहीला 'A^{४०३}(५६)' असे संबोधून ल. रा. पांगारकर म्हणतात 'द्या वैष्णवात पुरुष आहेत, त्रिया आहेत, ब्राह्मणेतर आहेत व अस्पृश्यव्ही आहेत. -नानी आहेत व कैवळ भक्तीने मान्य केलेले साधेभोलेही आहेत. पण सर्वजण जाती कुलादिकांच्या अभिमानापलीकडे गेलेले आहेत. परमात्म सुखापुढे व परस्पर प्रेमापुढे त्यांना इतर कसलीही आठवण नसे. सर्वांनी परस्परांचे अत्युक्तप्रेम प्रेमधाराने गोरव करावे व त्या गुणगोराव ठौलावे, सुखानंद द्यावा व घ्यावा असा त्यांचा हदयभाव शुद्ध होता. हे सर्व संत संसारी होते व हरीला सर्वस्व वाहिल्याने त्यांनी संसारच ब्रह्मरूप करून टाकला होता.' या अध्यात्मिक लोकशाहीमध्ये अठरापगड जातीचे संत होते. त्यामध्ये A^{४०३} - गोरा कुंभार, सावता माठी, नरहरी सोनार, चोखामेळा, सेना महाराज, परिसा भागवत, मक्तवार्ड, जनवार्ड, जोगा परमानंद, जान्मित्र नागा यांचा समावेश होतो. यालाच अध्यात्मिक लोकशाही म्हणतात.

अध्यात्मिक लोकशाहीतील स्थान -

सावता महाराजांची निश्चित जन्मवेळ मिळत नाही. मात्र अरण या गावी शके ११७२ (इ. स. १२५०) मध्ये नारिगताबाई यांच्या पोटी महाराजांचा जन्म -नाला याविषयी सर्व अभ्यासकांचे एकमत आहे. विडुलाच्या कृपाप्रसादाने आपल्याला पुत्र लाभ -नाला. अशी नारिगताबाईची श्रद्धा होती. जन्मतः सावतोबा प्रकृतीने निकोप होते. संत नामदेव महाराज सावता माळी यांच्या जन्माविषयी अभ्यंगादरे वर्णन करतात.

धन्य ते अरण, रत्नाचीच खाण | जन्मला निधान सावता तो सावता सागर, प्रेमाचा आगर धेतला अवतार माळ्या घरी ||

‘हाराज हे संत मंडळीतले वडीलधारे संत. निवृत्तीनाथ (इ. स. १२६८ ते १२९६), -नानदेव (इ. स. १२७१ ते १२९३), व नामदेव (इ. स. १२७० ते १३५०) अशा या संतांच्या आयुमर्यादा आहेत. सावता महाराज (इ. स. १२५० ते १२९५) च्या उपर्याक्त दोन्ही संतांची

हीरस्मरणात् स्वतःला पुर्णपणे हरवून बसणारा हा संत. त्याने आपल्या व्यवसायातच विडुल पाहिला आणि सारे जीवन विडुलमय करून टाकले. सावतोबांच्या जीवनातील अत्यंत हृदयद्रावक प्रसंग म्हणजे नामदेवाचे गर्वहरण करण्यासाठी खुद पांडुरंग अरणला आले त्यावेळचा प्रसंग होय. लउळ गावी असलेले अपण संत कुर्मदास यांना भेटण्यासाठी स्वतः विडुल व बरोबर नामदेव व नानावेळ होते. वाटेत ते अरण गावला थांबले. त्यांनी दोघांना दूर उधे करून सावता महाराजांच्या दिशेने पैलू लागले अन म्हणाले, मा-न्या मागे चोर लागले आहेत. मला लपव तेका सावतोबांनी शेतात खुरपत असणा-या खुरप्याने पोट फाडले व पोटात घातले. पांडुरंगाने लपताना बाहेर थोडासा पिलांबर ठेवला. नंतर नामदेव तेथे आले, पाहिले व महाराजांना म्हणाले, पांडुरंग आताच येथे आले कठे गेते? तोक्या त्यांना पिलांबर दिसला. ताबडोबा नामदेव जागे -नाले व पांडुरंगाला शरण जाऊन म्हणाले, पांडुरंग मा-न्यापेक्षकांही सावता महाराज भक्तीने श्रेष्ठ आहेत. मला

माफ करा. प्रत्यक्ष पांडुरंग भेटीला आल्यामुळे त्यांचा देह रोमांचित नाला. त्यांना पांडुरंगाचे दर्शन नाले. त्यावेळी सावता महाराजांना जी सहानुभूती आली ती त्यांनी आपल्या अभिगात वर्णन केली आहे ते सांगतात.

विकासीले नयन स्फुरण आले बाही दाटले मार्गा भक्त, सावता तो माळी। आला तथा जवळी पांडुरंग ॥

माना -गानदेव राहिले बाहेरी |माळीया भितरी गेला देव |माया ठेवनी हात केला सावधान |

दिले अलिंगन चर्तभजी चरणी ठेवनी माथा, विनवितो सावता बसा पंढरीनाथ करीन पुजा ॥

सावतोबांनी सर्वसमान्यांना संसार करून परमार्थ करता येतो किंवा कर्मात्यच परमेश्वर पहा असा उच्च संवेद दिला आहे. आजही हा संदेश तितकाच मोल्यवान आहे. म्हणूनच अध्यात्मिक लोकशाहीमध्यील संतामध्ये त्यांचे स्थान वरचे आहे. कारण ते वयाने, अनुभवाने इतरांपेक्षा मोठे आहेत. सर्व संत विड्हलाला भेटण्यासाठी पंढरीला जातात. पण प्रत्यक्ष विड्हलाच सावतोबांनी^३ म्हणूनच ते सर्वेषां ठरतात.

सावता माळ्याचे वेगळेपण -

सर्व समकालीन संतानून सावता माळ्याचे वेगळेपण त्यांच्या वृत्तीतून व कृतीतून दिसून येते. त्यांनी अगोदर कृती केली व मगच सांगीतले. म्हणजेच उक्ती आणि कृती यामध्ये फरक आहे तो असा. तत्कालीन सगळे संत आषाढी, कार्तिकीला नित्यनेमाने पंढरीला जात असत. पण सावतोबा नित्यनेमाने पंढरीला गेल्याचे व वारी केल्याचा उल्लेख कुडी आढळत नाही. उलट पंढरीचा पांढूंगच त्यांच्या भेटीला येत असल्याचा उल्लेख आढळून येतो.

बहुतेक सर्व संतांचे पंढरीच्या पांडुरंगाला एकच मागणे होते की सतत आम्हाला पंढरीचा वास व चंद्रभागेचे स्नान आणि तुने दर्शन जन्मोजन्मी घडावे. परंतु सावता महाराजांना असे वाट होते की, पंढरीच्या वारी नाही केली तरी देखील केवळ नामसंकीर्तनाच्या बळावर वैकुंठाची वाट सापडू शकते. भक्तीचा मला फुलविणारा संत महणून त्यांचे वर्णन केले जाते. त्यांनी जरी विपूल प्रमाणात अभंग रचना केली नसली तरी आणि जेवढ्या प्रमाणात ती केलेली आहे. त्यावरुन असे म्हणता येते की, त्यांच्या अभंगाचे महत्त्व हरह्य म्हणुनेचे -नानोतर भक्ती हो होय.

ख-या अर्थाने ते कर्मयोगी होते. निष्ठावंत होते. त्यांचे असे महणणे होते की, जन्माला आल्यानंतर प्रत्येकाला पुर्वपुण्याईने जे काही तरी मिळत असते ते सर्व त्याचेच असते. त्यासाठी निष्ठेने कर्म करीत राहणे हाच खरा भक्तिमार्ग आहे. हेच त्यांचे तत्व-नान त्यांच्याच अभंगातुन व्यक्त नालेले आहे. शिवाय त्यांनी काही अभंगातुन सर्वसमभावाची विश्ववंधुत्वाची शिकवण दिलेली दिसून येते. आपल्या बाट्याला आलेल्या प्रत्येक क्षणाचा मानवाने आपल्या जीवनात उपयोग करून धेतला पाहिले.

सावता महाराजांचे अभंग संख्येनेयोडे आहेत पण आशयाने महान आहेत. त्याच्या आयुष्यातील मोजके^१ घटना प्रसंगा आजवर -१०००-नाले आहेत. त्याचे कार्य कर्तुत्व अणि जीवन कर्तुत्व या दोन्ही ठिकाणी शाब्दीक वर्णनापेक्षा मौनाचीच भाषा अधिक आहे. पण हे मौन बोलके आहे. ही स्तव्यता सुचक आहे. नामदेवांना परमेश्वराच्या अंतम स्वरूपाचा प्रत्यय आला तो सावता महाराजाच्या प्रत्यक्ष कृतीतुन. संत सावता महाराज -नानदेवाप्रमाणे इच्छामरणी होते. आत्मसाक्षात्कार स्थूल जगाताच्या पलीकडे आत्मिक सृष्टीत जाण्याची स्थिती होती. ते साक्षात्कारी पुरुष होते. लोकान्तापेक्षाही एकान्तावर त्यांचा अधिक भर दिसतो.

सावता महाराजांची अभंगरचना -

सावतोबांचे एकुण अभंग सदतीतीस उपलब्ध आहेत. त्यांच्या अभंगाचे विशेष म्हणजे त्यांच्या शेतीकामावर व पिकावर वाणिले आहेत. त्यांच्या अभंगाचे वार्गीकरण पुढीलप्रमाणे आत्मनिवेदन, नाम महिमा, विडुल महिमा, अन्य मार्गाच्या मर्यादा, लोकांना उपदेशपर अभंग असे स्वरूप सांगता येईल. सावतोबांनी पांडुरेगाला पाहिले ते आपल्या शेतातील डोलणा-या हिरव्यागर पिकांच्या माथ्यमातन ते नेहमी म्हणत.

आमची माळीयाची जात शेती लाव बागायत।

अशा प्रकारे त्यांनी भक्तीचा मळा फुलविला आणि त्याचा सुगंध हरितक्रांतीच्या रूपाने अवघ्या महाराष्ट्रभर दरवळला. त्यांनी श्रमालाच आपले दैवत मानले त्यांनी विडुलाचे दर्शन घेतले ते हिंडव्या शाळने नन्तरलेल्या वसंधरेच्या समधृदतेने ते मळणाऱ्हा.

कांदा, मळा, भाजी | अवधी विठाई मानी | लसण, मिरची कोथिंबीरी | +300-00-100-0511

श्री सावता माळी हे प्रेम शांती, समतेचे प्रतिक आहेत. त्यांनी कधी उच्च नीच भेदभाव मानला नाही. आपले विविध कार्य आटोपून सावतोबांनी अरण या गावी समाधी घेतली व विकुलाच्या भक्तमेल्यात दाखल नाले जाताना ते मुऱ्णवात

आपही जातो आपच्या माता | आपचा गम गम द्यावा ||

सातवता महाराजांनी प्रका अभ्यंगात द्यक्ष केले आहे की

पर्वपंग पग कली पंढरीचा नेम।

मगवी सदानाम विभ्लाचे ॥

या अभंगात आपली कुळ परंपरा सांगून पांडुरंगाला साकडं घातलं आहे की, ‘अखंड घ्यावी सेवा’। सावता महाराजांचे विचार अत्यंत उदात्त, रोचक, उपदेश, अशुभनिवारक आणि यात केवळ आनंदाचे प्रयोजन दिसते. संतांच्या घरी शद्वरत्ने, अर्थुर्ण, अपुर्व व अमोल ठरतात. हे सावतोबांच्या अल्प साहित्यातून दिसून येते. त्यामुळे नामोपासनेचे वर्णन करताना सावता महाराज मळतात.

सुखाचा सोहळा करूनी दिवाळी प्रेमे वनमाळी चित्ती धरु ॥

सावता बुवांची वृत्ती पांढुरंग चरणी एकनिष्ठ राहिल्याने त्यांची वृत्ती ‘असंग’ नाली होती. जीवनात उद्योग व्यवसाय करताना नाम घेत, भक्ती मार्ग धरा हा मुलभूतसंदेश सावता महाराजांनी लोकांना दिला. त्याचबरोबर विडूलाचे नाम, अतिपवित्रपणे घावे. मुक्तिपेक्षा भक्ती श्रेष्ठ हा संदेशही **शक्ति**.

सावता म्हणे जन्म व्याधी तटी उपाधी कर्माची । ।

असं आहे की, कर्म जीवाला बद्ध करते. तर कर्म जीवाला मुक्ताही करते. त्यामुळे उद्भूतानंदानी कर्म उपाधी संपून जाते. जन्म मरण फेरा संपून जातो. पंढरीचा पांडुरंग पुंडलिक स्वर्कर्तव्य निष्ठेने प्रकट नाला आहे याची आठवण सावता महाराज करून देत आहेत. संसारातही त्यांनी विकलभक्ती तस्बिरदेखील कमी होऊ दिला नाही ते महणत.

प्रपंच असुनी परमार्थ साधावा वाचे आठवावा पांडुरंग उच नीच ।

काही न पाहे सर्वथा । पराणीच्या कथा पराणीच सावता म्हणे वाचे जपे नामावळी । हृदय कमळी रामकष्ण ।

श्रम हेच द्वैत मानन ते दिवसभर शेतात गवऱत. संध्याकाळी हारकीर्तनातन गावक-याणा योग्य उपदेश करत. शेतातील प्रत्येक गोष्ठीत फल-नाडात त्यानी बिडल पहिला-

लसण, मिरची, कोथिंबीरी अवधा - ॥३०॥ ३०॥ हरी विहीर नाडा मोट दोरी । अवधी व्यापीली पंढरी ॥

शेतातील कामाने उसंत मिळत नाही. कष्ट करण्यातच त्यांचा वेळ जातो. त्यामले ते कष्टी होतात. अभंगाद्वारे म्हणून

वरीलप्रमाणे आपल्या मनातील रुखरुख विश्लेषजवळ व्यक्त करतात. तरहीन जातीत जन्माला आल्याचा विषय वाटण्यापेक्जी सावतोबांना आनंदच वाटता.

भली केली हीन याती नाही वाढली महंती | जरी असता ब्राह्मण जन्म तरी हे अंगी लागते कर्म |

स्तान नाही संध्या नाही यातिकल संबंध नाही सावता मुळे हीन याती कृपा करावी श्रीपती।

त्यांच्या मानाचा मोठेपणा जसे लक्षण आहे. तसे तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक स्थितीतील विषमतेचे बोलके उदाहरण आहे. संत नामदेवसुधा मृणतात की, आपल्यापेक्षा सवता महाराज श्रेष्ठ आहेत. याचे वर्णन ते पदील अभ्यागतन करतात.

धन्य ते अरण, उलांची खाण | जन्माला निधान सावता तो | सावता सागर प्रेमाचा आगर |

सेवला अवतार माल्याघरे धड्या द्याची माता धड्या द्याचा पिता मार्हविला दाता वैलोक्याचा ॥

नामा स्फुणे द्याचा जन्म सफल नाला विंश उक्तिगीला मालीयाचा ॥

आपल्या लोवरीनीसे मंत्रमाध्य करून सामान्य जनतेला आपलेसे करणारे असे सावतोबा होते. अन्यंत साधी पेमन्त बाणी व उक्तक भावनावेग ही त्यांच्या अभिंगाची वेशासृष्टी होत.

शके बागाशे सवा शालिवाहन शक मनस्थ नाम संवत्सर कृत गीष्म कष्ण आषाढ चर्तुर्दशी।

આલા રદ્યામી મહસુકર સાચા પાંદરાંગી સુલુહી સીનલા ટેદે સર્પિલા જ્યાચા વાસી ॥

हा आपल्या मत्तविद्यार्थी त्यांनी लिहिलेला अभयंग साक्षीदारांना आपल्या देव खिरमजनाच्या काताळा नक्की अंदाज लागला होता याची साक्ष देणारा आहे

ମାଲ୍ଯାଜା ଲୋକାଂଶ୍ଚ ଯାଦେଶ -

महाराष्ट्राच्या संत परंपरेतील वयाने, अनुभवाने व अधिकाराने जेष्ठ व श्रेष्ठ अशा सावता माळ्याने आपल्या वर्तनातून अभंगातून दिलेली शिकवण ही आजच्या काळात दोपुस्तंभासागऱ्या वाराते ते घण्टात

पांची अमरि प्रमार्थ साधावा तिचे आठवावा पांडुंगा । उच्च नीच काढी न पाहे सर्वथा प्रगांगीच्या कथा प्रगांगीच ॥

મસ્તક અણા પણ ગાંધી રવાલીન લારાણ વો કાચ જાર રેટી। લારાણ એથો કંઠે જો રાણાલાંની હંદ્યાકાની પણંદાં। ૧૩।

वरील अभ्यंगातून त्यांना सांगावयाचे आहे की, संसार सांभाळून परमार्थ प्राप्त करुन घ्यावा. प्रपंचाचा त्याग करू नये. प्रपंचात राहूनच ईश्वरोपासना करावी. नामस्मरण करावे. परमेश्वराला सर्व आविष्टीची आवाजे आवाजे आवाजे.

देवाच्या कारणी वेचला पाहिजे. एक क्षणाही वाया जाऊ देऊ, नये. आपली पत्ती जनाबाई हिला उपदेश करताना सावता महाराज म्हणतात. हे कान्ते. देवाची नावे अनेक आहेत. (विष्णुसहस्रनाम ४५०-४५१)

_____

એવી વિશેરેણી સ્વરૂપોની વિશેરેણી હેતુ વાટી હોય। એવી વાત આપેણી વિશેરેણી વિશેરેણી

— १ — दिन दिन

संसारातील घटना प्रसंग आणि गडबद अखंड चालुच असते. ही धावपळ कधीच संपत नाही. आपण सर्वजण वासनेच्या बेंडीने जघडलेले असतो. सुखोपभोगाची इच्छा आपल्याला संसारात बांधून ठेवते. या संसारात आलेल्या व्यक्तींनी वासनेपासून आपली सुटका करून घेतली पाहिजे. दयाळू देववाराला शरण जाणे हा त्यावरील एकच उपाय आहे. संसारातील माया मोहांचे व विलोभानाचे पाश (जाळे) बळकट अमर्ल्यामुळे विषयावरोवर आपण बांधले जातो. त्यामुळे अनेक प्रकारच्या यातना सतत भोगाव्या लागतात. या गोष्टीच्या आपण मनाशी विचार केला पाहिजे.

जगी तारक एक नाम । उत्तम धाम पंढरी । चला जाऊ तया गावा । पाह देवा विझुला ॥

वंदु संत चरण रज । लेणे काज आमुचे । सावता म्हणे विटेवरी । उभा सम चरणी हरी ॥ ३६ ॥

या जगात माणसाचा उद्धार करणेहो श्रेष्ठ साधन म्हणजे नामस्मरण होय. पंढरीचे क्षेत्र हे विडुलाचे उत्कृष्ट स्थान आहे. आपण पंढरपूरला जाऊन विडुल देवाचे दर्शन घेऊया. तेथे संतांच्या पायाच्या धुतीला आपण वंदन करू. तसे केल्याने आपला कार्यभाग पूरा होईल. श्री विडुलाची मुर्ती दोन्ही पायावर सारखाच भार देऊन विटेवर उभी टाकली आहे. त्या मुर्तीचे दर्शन आपण घेऊया. पुढील अंगातान तर त्यांनी फारच परखड सल्ला संसारीनंना दिला आहे.

समयासी सादर व्हावे देवे ठेविले तैसे रहावे ॥ ध ॥ कोणे दिवशी बसन हत्तीवर । कोणे दिवशी पालखी सभेदार ।

કોણે દિવશી પાયાચા ચાકર ચાલન જાવે । કોણે દિવશી બસન યાચી મન કોણે દિવશી ઘરાત નાહી ધાય ।

कोणे दिवशी दख्याची सातवण कोठे सातवाबे कोणे दिवशी यम येती चालन कोणे दिवशी प्राण जाती घेऊन ।

कोणे दिवशी साशानी जाऊन एकटे रहावे। कोणे दिवशी होईल सदगारुची कपा कोणे दिवशी चकती जन्माच्या खेपे।

કોણે દ્વિવશી સાવલ્યાંસા બાપા દર્શન જાવે ॥ ૩૧૭ ॥

अपेक्षित तसे वागाबे. कोणत्याही वेळेला जो प्रसंग येईल तो आनंदाने साजरा करावा. त्या प्रसंगाता प्रसन्न मनाने सामोरे जावे. कशाबद्दलही तक्रार करु नये.ज्यावेळी ज्या स्थितीमध्ये देव आपल्याला ठेवील. त्यावेळी त्या स्थितीत शांतपणे काळ कंठावा प्राप्त स्थितीबद्दल तक्रार असू नये. माणसाच्या परिस्थितीत सतत बदल असतो. चढ उतार असतात. एखाद्या दिवशी हीतीवरील पालघरीमध्ये बसून एखाद्या सुभेदाराच्या ऐटीने जाता वेते. तर एखादा दिवस असा उजाडतो की, पायी जाणारा सेवक बनून प्रसंग साजरा करावा लागतो.एखाद्या दिवशी मन याचाना करीत बसते. दीनवारो बनते. धरामध्ये धान्याचा कणही शिल्लक नसतो. पण एखाद्या दिवशी परिस्थिती पालटते. संपत्तीचा अचानक लाघ होतो.मिळालेले द्रव्य कुठे साठवून ठेवावे हे समजत नाही. एवढा अपार धनलाभ होतो. एखाद्या दिवशी यमराजआपल्यावर चाल करुन येतात आणि आपला प्राण घेऊन निघून जातात. याचा अर्थ असा की, चालत्या हिंडत्या माणसालाही अचानक मृत्यु येतो. पण एक दिवस असा उजाडतो की, माणसाला स्वतःच आपले आयुष्य नकोसे होते. यमराज यातून सोडीवील $\text{₹}120$ आणि $\text{₹}100$ पण मृत्यु काही येत नाही. मग जिवाला कंठाळलेला असा माणूस एकटाच स्मशानात जाऊन तिथे बसून राहतो. आपल्यावर सदगुरु केळवा प्रसन्न होतील आणि त्यांच्या कृपेने पूर्णबोध होऊन जन्म मृत्युच्या येर-नारा कधी संपतील याची माणूस वाट पाहत राहतो. आहो आपले कर्तव्य आणि कर्म करीत राहणे हीच खेरी परमेश्वराची भक्ती आहे असा प्रवृत्तीमार्गी उपदेश त्यांनी तेगव्या शतकात केलेला दिसून येते.

Abhishoch पूजा आहे आणि कर्तव्य हाच परमेश्वर आहे हे तत्त्व त्यांनी अंगोकारुन आपल्या अभंगातून मानवी जीवनाचे अंतिम उद्दिष्ट म्हणजेच मोक्ष मिळविणे हेच आपले कर्तव्य आहे असे त्यांनी एका अभंगातून लोकांना समाजाला संगीतले आहे.

आमची माळियाची जात | शेत लाव बागाईत | आफ्हा हाती मोट, नाडा | पणी जाते फल-३०॥

शांती, शेवंती फलली। प्रेम जाई जई त्याली। सावताने केला मला। विडल देखियला डोला ...

स्वकर्मात छावे रत् । मोक्ष मिले हातोहात् ।

संसारी माणसांना परमार्थ साधण्यासाठी पांडुरंगाचे नामस्मरण करण्यास त्यांनी सांगितले. विडुल नामाचा महिमा आगाध आहे. पंढरपुर तीर्थक्षेत्र श्रेष्ठ आहे. म्हणुन विडुलाचे दर्शन घेण्याचे व पंढरीला जाण्याचे आवाहन त्यांनी समजातील लोकांना केले.

काळ कोणासाठी थांबत नसतो. जो थांबला तो संपला असा त्यांनी मौलिक विचार संगितला आहे. त्यांच्या मते भक्ती व शेती हे दोन्ही मळे प्रत्येकाने आपाल्या आयुष्यात बहारदार फुलविले पाहिजेत. कारण त्यातच जीवनाचे सर्वस्व सामावलेले आहे. असा त्यांचा उपदेश होता. त्यांनी तो आवरणात, विचारात व कृतीत उम्हीला असेही असेही असेही पिकात आहे. तसेच तो राऊळापेशाही हवदय मंदिरात आहे. असे भक्तीचे व श्रमाचे महन्त्य त्यांनी सामान्यजनाना संगीतले असल्यामुळे तो सर्वांना सर्वश्रेष्ठ संत वाटतात.त्यांनी आपल्या कर्म निष्ठेतूनच विक्रुताचे दर्शन घेतले होते. नेटका प्रपंच करून मोक्ष मिळविणारा महाराष्ट्राच्या संत परंपरेतील अत्यंत श्रेष्ठ असा संत शिरोमणी म्हणजेच रत्नाची खाण व प्रेमाचा आगर म्हणजेच संत साक्तवा माली होय.

कर्मयोगात्लाच भक्तीयोगाची जोड देण्यातच जीवनाची सार्थकता आहे. देवाच्या प्राप्तीसाठी कर्मयोग सोळू नका. प्रपंचातून अलिप्त होऊ नका. परमार्थाचे नित्यस्मरण असो द्यावे. मुखी नाम हाती काम अशीच भक्तीसेवा सुरु ठेवावो. परमार्थासाठी विहित कर्म टाकून देऊन संसारातून दूर वा पळून जाण्याचे कारण नाही. जिथे आहात तिथेच तुम्हाला सत्कर्मातून देवदर्शन प्राप्तेल तकी धन्मो^{३५०}

ARM 60-

एकूणच त्यांच्या अभंगावरुन असे म्हणता येते की, त्यांनी वारकरी संप्रदायाच्या संवर्धनासाठी बहुमोल कामगोरी केलेली आहे. त्यांची शिकवणूक आणि भक्ती ही अद्वितीय असल्यामुळे मगती वाढमयामध्ये त्यांचे असाऱ्यारे स्थान व महात्म नानाकरुन चालणार नाही. त्यासाठी त्यांच्या कार्याची दगडल घेतली पणिजे. सावत महागजाने अंदंशाद्वे विरुद्ध लाद दिला.

त्याकाळी कृषी संशोधन केले. वनोषधी संशोधन केले. समतेचा पुरस्कार केला. प्रपंचात राहूनही पांडुरंगाची भक्ती केली. कधीही पंढरपूरला न जाणारे, स्वतः पांडुरंग त्यांच्या भेटीस अरणला ठेवण्याचा.

उदरनिवाहासाठी दिवसभर काबाडकष्ट करीत राहण्यापलीकडे त्यांच्या जीवनालाही काही अर्थ नव्हता अशा सर्वसामान्य लोकात मराठी संतांनी उच्चतर जीवनाची आकांक्षा निर्माण केली. त्यामुळे त्यांच्या अध्यात्मिक व नैतिक उन्नतीचा मार्ग खुला नाला. समग्र जीवन उजळून टाकणा-या विशुद्ध धर्मभावनेचे स्वरूप त्यांनी सर्व थरातील लोकांना निरुपण कीर्तनाच्याद्वारे विशद करून सांगितले. गोरा कुंभार, सावता माळी, जनाबाई, चोयामेळा, इ. संतांनी अध्यात्म आणि भक्ती, आत्मबोध आणि लोकसंग्रह, कर्तव्य आणि नीती यांची बेमालूम संगण घातली.

धर्मचरणातील अंधश्रव्धा, कर्मठपणा, क्षुद्रदेवता, भक्ती, दर्भकता व बाब्य अवडंबर यावर त्यांनी कुणाचीही भीड मुर्त न ठेवता निःशंकपणे कोरडे ओढले. त्याचबरोबर अंतःशुद्धी, तत्त्वचिन्तन, सदाचरण, निर्भयता, नीतिमत्ता, सहिष्णुता इत्यादी गुणांचा त्यांनी सतत उदो उदो केला. सावता महाराजांच्या अभंगाचा जीवन चरित्राचा अभ्यास करताना आपणास हेच दिसुन येते. त्यांनी संसार करून परमार्थ करता येते. कर्मातच परमेश्वर आहे. कर्मचीच जीवनात पूजा केली पाहिजे. आपले काम आपण प्रामाणिकपणे पार पाडले पाहिजे. मग भगवंतही तुमच्या भेटीला येईल असा आत्मविश्वास सावता माळ्यांनी सांगीतला आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची -

१) नसिराबादकर ल. रा.	-	प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास फटके प्रकाशन, कोल्हापुर नववी आवृत्ती, जुलै २००८ पान ८६, ८७
२) इनामदार हेमंत विष्णु	-	संत सावता दर्शन महात्मा फुले मंडळ, पुणे १०००५ • १०१९८३
३) अंगठी दी ठी	-	अंगठी दी ठी "०५०
४) अंगठी दी ठी	-	गोष्ट अंगठी दी ठी
५) कुलकर्णी वि. य.	-	सावता महाराजांचे चित्रमय चरित्र
६) भुजबळ भिकू सावळाराम	-	श्री सावता महात्म्य पोथी
७) जगताप मु. मा.	-	अंगठी दी ठी "०५० (१०५०)
८) जोशी काशिनाथ अनंत	-	अंगठी सकल संतगाथा खंड १ १९९८ ठ०९९ श्री संत वाङ्मय प्रकाशन मर्दीर, पुणे १००१०५ • १०६०१९६७
९) संतकवी श्री दासगणू महाराज	-	अंगठी दी ठी "०५०